

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ПОЛЕСЬЯ В ПЕРВОБЫТНУЮ ЭПОХУ

На землях Украины с первобытных времен археологически прослеживаются три культурно-исторические провинции, которые имели разное направление этнокультурных связей. Северо-Западная Украина (Полесье и прилегающие районы Волыни и Прикарпатья) развивались в тесном контакте с Южной Балтикой. Юго-Западная область находилась под сильным влиянием Подунавья и Балкан. Степи юго-запада Украины представляли собой западное крыло огромного евразийского мира степняков-скотоводов.

В статье подробно рассматривается история этнокультурных связей Полесья с территориями, расположенными к северо-западу от него. Автор прослеживает 15 миграционных волн, которые за последние 12 тыс. лет прокатились на Полесье из Балтики, бассейнов Одера и Вислы.

L.L. Zaliznyak

CULTURAL-HISTORICAL TIES OF THE POLISSYA IN THE PRIMEVAL EPOCH

From the primeval time, three cultural-historical regions are traced on the territory of Ukraine that have different directions of their ethnic-cultural ties. The north-west Ukraine (Polissya and the adjacent regions of Volyn and the Carpathian region) developed in the close contact with South Baltic region. The south-west Ukraine was under the strong influence of the Danube and Balkan regions. Steppe of the south-west Ukraine were a west part of the huge Eurasian community of steppe cattle-breeders.

The author considers fully the history of ethnic-cultural ties of the Polissya with territories situated to the north-west from it and distinguishes 15 migration waves that propagated over the Polissya from the Baltic region, in particular, from the basins of the rivers of Odra and Vistula for the last 12 millennia.

С.О. Гусев

СЕРЕДНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СОСНИ НА р. ЗГАР

У статті охарактеризовано матеріали поселення трипільської культури етапу ВІІ Сосни. Висловлено міркування щодо тимчасового мешкання трипільців у Соснах у період освоєння середньобузького регіону.

Залишки стародавнього поселення доби трипільської культури поблизу с. Сосни Літинського р-ну Вінницької обл. виявили В.Д. Гопак та Б.І. Лобай під час археологічних розвідок 1980 р.¹ Поселення знаходилося на невеликому мисоподібному пагорбі лівого берега р. Згар, що здіймається на 15—18 м над широкою болотистою заплавою (рис. 1). З країв поселенський пагорб обмежений пологими ярами і мочаром. Визначити обриси напільного північного боку неможливо, оскільки кар'єрними роботами Літинського цегельного заводу, що розташований поряд, первісний рельєф суттєво пошкоджений. Промисловий видобуток глини не тільки пошкодив місцевий ландшафт, а й частково зруйнував саму пам'ятку. Правомірно припустити, що його площа не перевищувала 4 га.

Сосенське поселення було забудовано, очевидно, переважно заглибленими жителями, оскільки тут ні за допомогою геомагнітного вимірювання, ні шляхом тран-

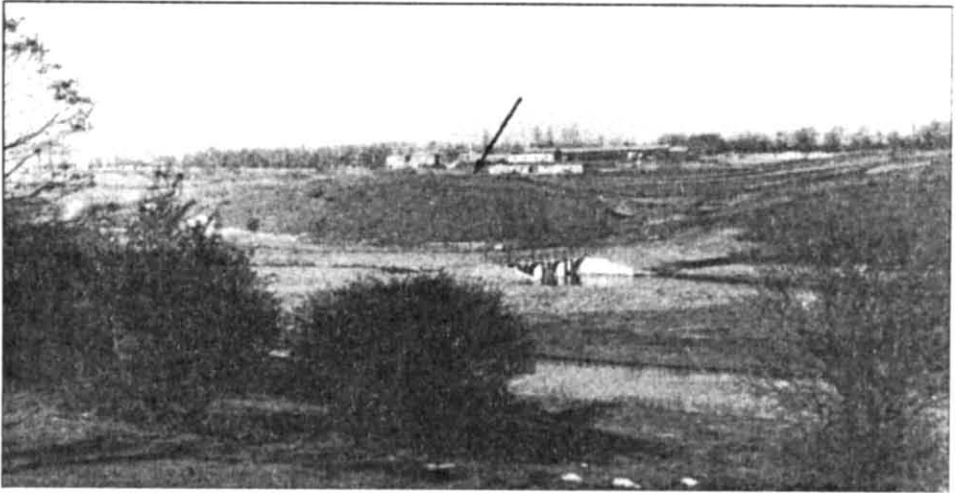

Рис. 1. Вид на поселення Сосни

шейного шурфування, ні суцільними обстеженнями орної поверхні металевим щупом залишків наземних глинобитних споруд («майданчиків») не зафіксовано. Не виявили їх Б.І. Лобай та І.І. Заєць, повторно оглядаючи пам'ятку в 1981 р. У кар'єрному зрізі цими дослідниками було помічено лише «три землянки площею близько 30 м² та до 1,5 м завглибшки»². З розповідей робітників заводу, які брали участь у кар'єрних роботах, вдалося встановити, що їм траплялися не площадки, а лише ями з чорною землею і черепками.

У 1990—1991 рр. автором проведено більш ґрунтовні стаціонарні дослідження поселення Сосни. На неушкодженій ділянці було розкопано дві землянки (рис. 2). Землянка № 1 збереглася лише у своїй північній частині. Вона характеризується пологими стінками і наявністю дрібної кераміки з обкатаною поверхнею та невеликим камінням. Землянка № 2 значно інформативніша. Вона повністю збереглася і мала правильну овальну форму розміром 3 × 4 м, завглибшки 1,4 м від земної поверхні. Стінки майже вертикально спадали додолу. Дно споруди було вимощено 12 пласкими камінцями, на яких помітні залишки багаття. Кам'яна вимостка перекривала невелике заглиблення (0,4 × 0,3 × 0,25 м), в якому *in situ* знаходилися велика миска з біхромним розписом (рис. 3, 1) та фрагмент верхньої частини великого кратера (рис. 3, 13). Можливо, яму з уламками посуду влаштували під багаттям у культових цілях, наприклад для освячення початку проживання у землянці. Не виключене й утилітарне застосування пошкоджених посудин як підстилки-ізолятора під домашнім вогнищем, що іноді трапляється в трипільських гончарних печах³.

Під час розкопок землянок № 1 та 2 і протягом багаторічних обстежень поверхні енеолітичної пам'ятки Сосни зібрано чималу колекцію матеріалів, які розкривають особливості життєдіяльності мешканців поселення.

На характер господарських занять трипільців у Соснах вказують численні знаряддя праці. Зазначимо, що тут поки що не знайдено жодного знаряддя з рогу-кістки та типових керамічних пристроїв ткацького призначення (прясел, відтяжок до верстата). Найбільше інструментів було виготовлено з кременю (59 екз.) та з каменю (10 екз.). Використовували, певно, місцевий камінь, оскільки долина р. Згар багата на виходи гранітних порід Українського щита. З каменю вироблено зернотерки (5 екз.) та округлі відбійники (5 екз.). Крем'яна сировина, за визначенням В.Ф. Петруня⁴, надходила на береги р. Згар переважно з Волині, у меншій кількості — з Подністров'я. В сосенському комплексі зафіксовано такі типи сировини:

1) смугасто-плямистий добре прозорий сірий високоякісний, найбільш дрібнозернистий туронський («волинський») кремій, корінні осадово-діагенетичні місцезнаходження якого локалізуються південно-західніше, західніше та північніше верхів'їв р. Південний Буг;

2) той же за віком і походженням кремій, але в практично непрозорих опакових, мишачо-сірих уособленнях;

3) білий, блакитно-білий, блакитно-сірий сількретовий (залишково-інфільтраційний) тьмянодрібнозернистий кремій з так званої плити (за С.М. Бібіковим), або валунчатого горизонту сеноманських відкладів каньйону середньої течії Дністра;

4) сировина типу «карпатської галі», темно-жовта, непрозора, глинисто-крем'яниста (кварцова), що походить з алювію терас Дністра впродовж усієї його течії.

Отже, більша частина кремєню надходила в Сосни з родовищ південно-східної Волині та з середнього Дністра. Імпортовану крем'яну сировину традиційно доставляли на поселення у вигляді масивних пластин пропорційних форм, з яких на місці виробляли різноманітні інструменти (виявлено відбійники та велику кількість сколів і відщепів). Морфологічно крем'яні знаряддя праці досліджуваної пам'ятки поділяються на: ножеподібні пластинки — 12 екз., скребки на пластинах — 2, скребки на відщеплах — 7, сокири-гесла — 2, наконечники до стріл — 1, відбійники — 4, знаряддя зі слідами утилізації — 15 екз.; всього — 59 екз.

Форма та робочі леза більшості інструментів на пластинах було сформовано загострюючою струменистою ретушшю з боку спинки (рис. 4, 2, 5, 7, 9—11). Знаряддя на відщеплах (рис. 4, 1, 3, 4, 6, 8) формувалися як з боку спинки, так і з боку черевця, причому, на відміну від пластинної основи, краї відщепів оброблялися струменистою та лусковою загострюючою або затушпоючою ретушшю.

Крем'яну відбірку з комплексу землянки № 2 трасологічно було досліджено в лабораторії Інституту історії матеріальної культури АН Росії⁵. Встановлено, що серед 11 знарядь праці майже в рівній кількості репрезентовані сокири (1 екз.), скребки (2 екз.), пилки (1 екз.), скобелі-струги (2 екз.), ножі (1 екз.), вкладиші до серпа (1 екз.). Не визначено три знаряддя.

Морфологічний та трасологічний аналізи крем'яних знарядь праці вказують на землеробсько-тваринницьку спеціалізацію стародавнього населення. Це підтверджують також палеоетноботанічні та палеозоологічні дані.

Видовий набір злакових рослин, які культивували в Соснах, встановлено за результатами палеоетноботанічних досліджень⁶. У кераміці та глиняній обмозці відбилися зернівки і луски карликової пшениці (*Triticum compactum*), пшениці м'якої (*Triticum aestivum*), ячменю півчастого (*Hordeum vulgare*).

Серед остеологічного матеріалу із землянки № 2 переважають кістки свійських тварин⁷ (таблиця).

Традиційно у трипільському господарстві в Соснах розводили велику рогату худобу, кіз та овець, що, ймовірно, були основним джерелом м'яса, молока та вовни.

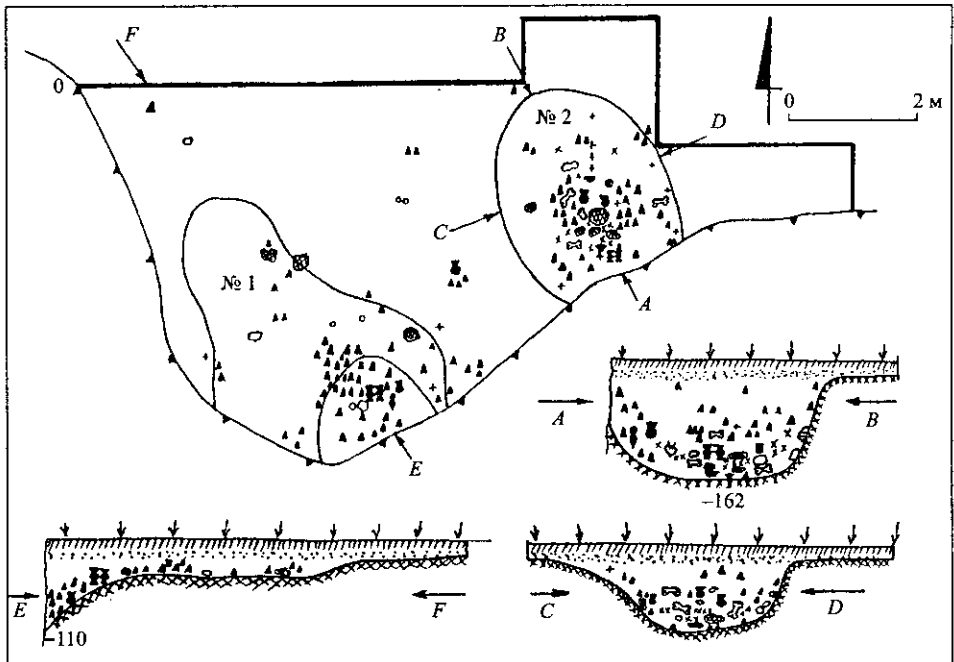

Рис. 2. Землянки № 1 та 2 поселення Сосни

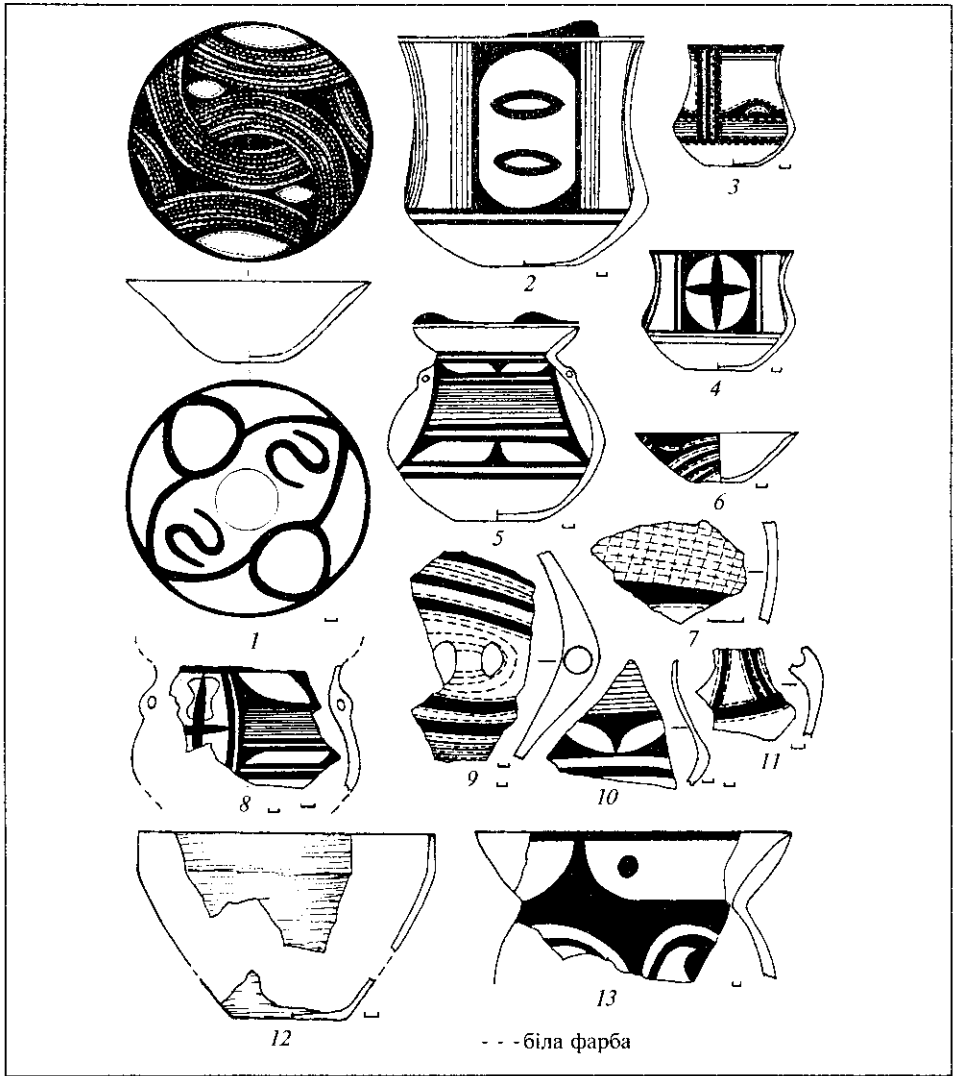

Рис. 3. Кераміка поселення Сосни

Менше було розвинуто свинарство. Цей показник відрізняє спеціалізацію зазначеного поселення від інших досліджуваних пам'яток Середнього Побужжя, зокрема від Кліщева та Ворошилівки, населення яких віддавало перевагу свинарству⁸. Виявлення серед диких звірів лише ведмедя не часте, хоча й відоме явище в Трипільлі. На ведмедя, певно, полювали для цінного хутра. Загалом же, співвідношення домашньої (85,7 %) та дикої (14,3 %) фауни в одному комплексі становило 85,7:14,3.

Отже, господарство трипільського поселення Сосни носило збалансований комплексний землеробсько-тваринницький характер. Крім того, трипільці займалися полюванням, збиральництвом (в землянці № 2 зафіксовано скупчення стулок черепашки *Uplio*) та домашніми промислами (гончарством, обробіткою шкіри, хутра, деревини тощо).

Керамічна колекція з поселення Сосни, в тому числі комплекси землянок № 1 та 2, підйомні матеріали, налічує близько 1000 одиниць. Загалом гончарний посуд поділяється на дві технологічні групи. Перша — це столова кераміка обсягом 78 % загальної кількості. Її виготовляли з добре відмуденої глини з додатками знежирювачів — піску, шамоту, зрідка жорстви. Високотемпературний випал забарвлював кераміку в жовтогарячий або червонуватий колір. Поверхню посудин загладжували та ангобували (тонували) у той самий колір, що й малу керамічну масу.

Найпоширенішим типом столового посуду виступають миски. У більшості вони

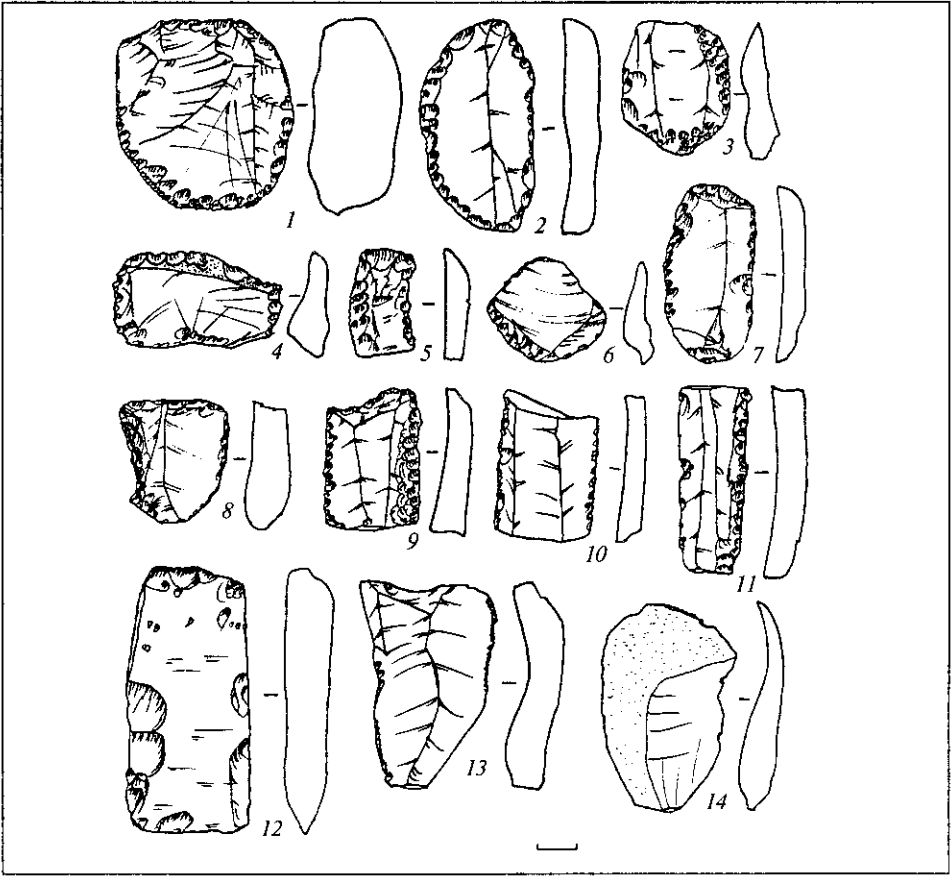

Рис. 4. Знаряддя праці поселення Сосни. Кремень

репрезентують перехідну форму від сферичних до конічних (рис. 3, 1, 6). Прямі або злегка відігнуті назвні віncia плавно переходять в округле дно. У невеликій кількості трапляються миски сферичного профілю (рис. 5, 4). Окремо слід виділити оригінальну сфероконічну миску, на віncia якої наліплювалася голівка бика (рис. 5, 17). Роги відбито, в морді — наскрізний горизонтальний отвір. Особливо неординарно виконано дно. На відміну від численних зооморфних мисок з поселень етапу VII — початку СІ басейну Південного Бугу (Ворошилівка, Володимирівка, Кароліна, Кринички) та межиріччя Південного Бугу і Дніпра (небелівська⁹, томашівська¹⁰ локальні групи), четверо ніжок прикріплено не поодиноці безпосередньо до дна, а до країв невеликого циліндру.

Переважає число мисок зсередини було розписано чорною фарбою у вигляді рядів з 2—5 концентричних дуг, що заходять одна за одну (рис. 3, 6; 5, 4, 6, 7). У доповненні до «комет» по верхньому зрізу вінець нанесено краплеподібні фестони. Зовні миски також мали розпис «кометами» (рис. 5, 4). Чорнофарбовий орнаментальний сюжет подекуди облямований тонкими білими лініями (рис. 3, 6; 5, 6). Звер-

Тварина	Кількість кісток	Кількість особин	%
Бик домашній (<i>Bos taurus</i>)	13	3 дорослих	42,8
Коза-вівця (<i>Capra hircus</i> , <i>Ovis aries</i>)	4	1 доросла, 1 напівдоросла	28,6
Свиня домашня (<i>Sus domestica</i>)	3	1 доросла	14,3
Ведмідь (<i>Ursus arctos</i>)	1	1 доросла	14,3
Разом	21	7	100

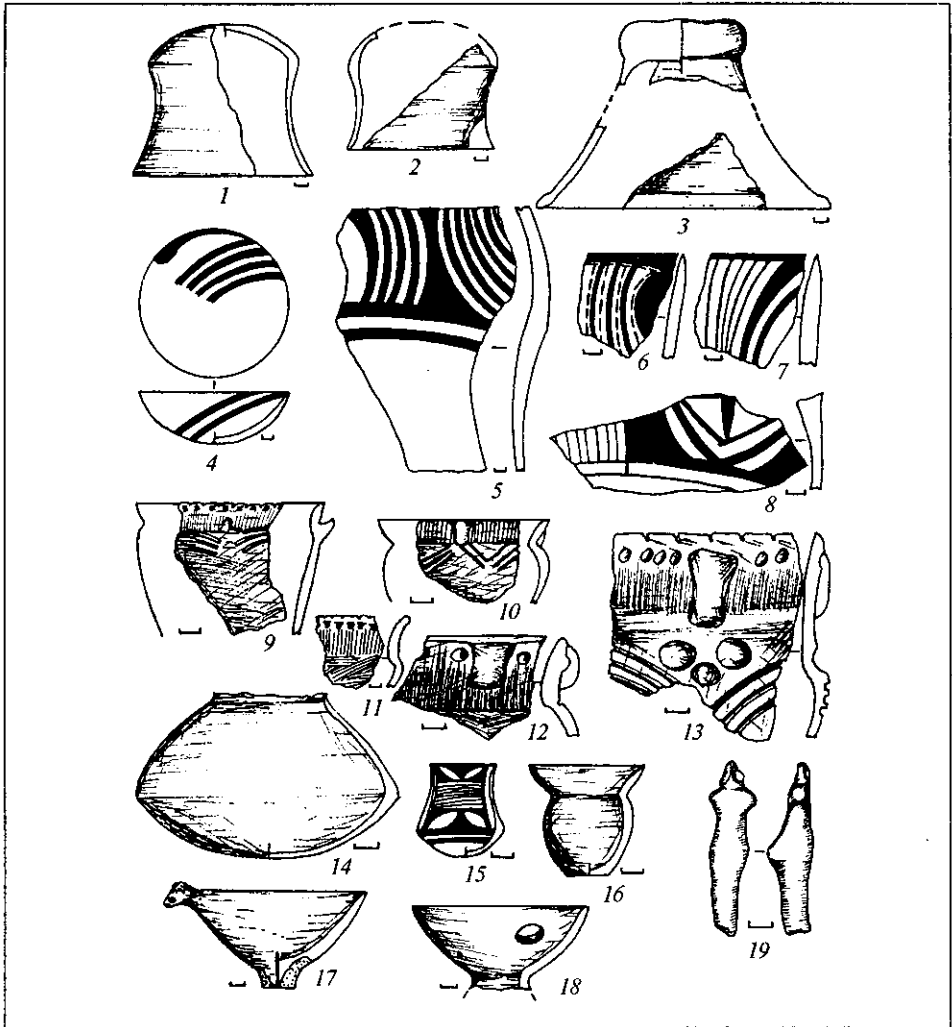

Рис. 5. Кераміка та пластика поселення Сосни

немо увагу на рідко вживану схему оздоблення на місці великого розміру із заглиблення під вогнищем землянки № 2 (рис. 3, 1). Її внутрішня поверхня густо розписана групами дуг різної величини з попарнопротилежною спрямованістю вершин. Там, де дуги не поміщалися, було залишено лінзоподібні овали. Чорнофарбовий малюнок доповнений білою фарбою. Зовнішній бік миски також розписаний чотирма овалами навхрест з вписаними у них двома S-подібними зигзагами.

Другим за кількістю типом посуду виступають амфороподібні посудини невеликих розмірів (рис. 3, 5, 8). Кристалі лійкоподібні вінця амфор ребристо переходять у приземкуватий випуклоподібний тулуб. Безпосередньо під вінцями наліплено широкі ручки з невеликими горизонтальними отворами. Посудини цього типу розмальовували чорною фарбою в стилі лицьових схем. Міжметопні зони поблизу ручок зрідка прикрашали листопадібними «хрестами» (рис. 3, 8; 5, 8) або залишали вільними. З внутрішнього боку вінця оздоблювали фестонами.

Серед посудин кубкоподібного типу керамічного комплексу виділено два підтипи. До першого входять широкогорлі кубки з відігнутими назовні вінцями, звуженою горловиною, низькопосадженими ребристими плічками та ледь вираженим дном. Від вінця до плічок і нижче їх прикрашали двома метопами у вигляді прямокутників з овалом всередині, куди вписували пари лінзоподібних овальних знаків (рис. 3, 2) чи чотирилисник (рис. 3, 4). Другий підтип репрезентований тонкостінними кубками бомбоподібної форми, звужені вінця яких плавно переходять в округлі приземкуваті плічка та дно. Кубки декоровані лише двома схемами — лицьовою

(рис. 3, 10) та метопною з подвійним горбиком (рис. 4, 3). Останній чорнофарбовий сюжет мав білу облямівку.

Невеликій кількості кратерів поселення Сосни притаманні кристалі масивні лійкоподібні вінця, які виступають за діаметр округлих плічок. В оздобленні кратерів стабільно присутні товста S-подібна петля на тулубі та елементи лицьових схем ззовні вінець. Часто верхні овали-«очі» у центрі мали округлі або видовжені «чоловічки» (рис. 3, 13). Внутрішню поверхню вінець прикрашали «кометами» або листоподібними фестонами.

Великих грушоподібних посудин виявлено небагато. Збереглися вони погано. Встановлено, що такі посудини мали невисокі циліндричні вінця, між вінцями та випуклобокими плічками залишено неглибокий паз для щільного прилягання шоломоподібної покритишки. На окремих фрагментах зберігся орнамент у вигляді системи концентричних кіл та дуг (рис. 5, 5).

Покритишки на поселенні поділяють на два підтипи — шоломоподібні та ступкоподібні. Шоломоподібні покритишки мали округлий верх, який полоого або ребристо переходив у розширені донизу вінця. Орнамент на них не зберігся (рис. 5, 1, 2). Ступкоподібні неорнаментовані (?) покритишки мали потовщений приплюснутий верх, конічні стінки і злегка витягнуті назвні вінця з випуклим пругом довкола (рис. 5, 3).

Серед інших, менш численних типів столового посуду, в Соснах знайдено неорнаментовану конічну миску з циліндричними вінцями (рис. 3, 12), кілька мініатюрних посудин, що копіюють приземкуваті амфори (рис. 5, 14), бомбоподібні кубки (рис. 5, 15) та кратери (рис. 5, 16). Порівняно з іншими середньобузькими поселеннями у Соснах мало знайдено «біноклі» — лише два екземпляри. Один — з товстостінних розтрубів конічної форми — мав наскрізний отвір (рис. 5, 18). Така деталь до цього не відмічалася у трипільських «біноклях». Практика робити спеціальні отвори в стінках посудин була притаманна ранньому Трипіллю (так звані фруктовниці на піддонах). Цікаво, що разом зі зникненням фруктовниць наприкінці Трипілля АІІ — на початку Трипілля ВІ з'являються саме «біноклі». Можливо, вони перейняли семантичне значення фруктовниць, натяком на що можуть бути отвори у стінках.

Другу групу кераміки поселення Сосни визначають кухонні посудини (22 %). Їх виготовляли з глини, до якої додавали пісок, слюду, шамот та жорству. Практично увесь кухонний посуд мав добрий випал. Черепок фізично твердий, не шарується. Зовні стінки червонуваті або світло-коричневі, зсередини — коричневі чи темно-сірі. Встановлено лише один тип кухонного посуду — широкогорлий горщик з S-подібним профілем. Вінця невеликі, прямі. Округлі плічка переходять у конічні стінки, які ребристо переходять у пласке або звігнуте дно, часом з чотирма ніжками. Поверхню стінок і дна з обох боків «розчісували» в різних напрямках (технологічний прийом), а плічка і вінця ззовні прикрашали заглибленнями. В цілому для кухонної кераміки характерний декор у вигляді косих насічок по різку вінець, вдавлені під верхнім краєм, вертикальних прокреслин знизу (рис. 5, 9—11). Зрідка вінця мали «перлини» та декоративні ручки. Плічка орнаментували гірляндами з'єднаних або розімкнутих дуг (рис. 5, 9, 13), ламаними лініями (рис. 5, 10) чи залишали без оздоблення (рис. 5, 11, 12).

Узагальнюючи характеристику керамічного посуду поселення Сосни, зазначимо, що найтиповішими формами тут є посудини м'яких округлих приземкуватих обрисів з лійчастими вінцями. Їх жовтогаряча ангобована поверхня розписана лише чорнофарбовими сюжетами в стилі *d i e* (за Г. Шмідтом)¹¹. Близько 25 % схем мали облямівання білою фарбою (стиль *d²*) і лише в одному разі білий колір виконував самостійну орнаментальну роль як сітка (рис. 3, 7). На завершення підкреслимо, що у колекції столового посуду поселення Сосни прийом оздоблення заглибленим орнаментом не відмічений.

Антропоморфна пластика поселення налічує 9 фігурок. За винятком однієї статуетки (рис. 5, 19), усі вони дійшли до нас у фрагментарному вигляді. Більшість уламків належали невеликим неорнаментованим (?) скульптуркам веретеноподібного типу *C₂* (за А.П. Погожевою)¹², що мали дископодібну голівку, сформовану заціпом, з отворами-«очима». Шия видовжена, тонкий торс приплюснутий. У верхній частині з'єднаних ніжок ледь помітною борозенкою позначено жіночу стать, а пара округлих наліпів імітували коліна. Ступні пропрацьовані погано. Два уламки належали статуеткам досить великих розмірів. Так, діаметр дископодібної голівки

однієї із скульптурок становив понад 6 см. Близько 7 см в перетині мав фрагмент циліндричних спарених ніжок іншої фігурки.

Зооморфних зображень виявлено лише два. Морфологічно вони відповідають типу бовид/овид, за класифікацією В.І. Балабіної¹³. Одна статуетка збереглася майже повністю (відбито низ морди та роги). Її відбита невелика голівка була посаджена на коротку, але міцну шийку без вола. Неширока вигнута спина закінчувалася заціпом-хвостом, опущеним донизу. Леде помітний горбик між спареними приплюснутими з боків ніжками позначав пеніс тварини. Від іншої зооморфної фігурки збереглися лише опуклолобий тулуб та задня пара ніжок.

На завершення опису пластики зазначимо таке: зображена на рис. 5, 19 антропоморфна та вищеописані зооморфні статуетки були виготовлені з керамічної суміші, типової для кухонного посуду, в той час як решту скульптурок виліплено зі столової керамічної маси. У дослідницькій практиці подібне явище ми спостерігаємо вперше.

Вивчення матеріалів трипільського поселення Сосни дозволяє дійти деяких історичних висновків. Передусім, розглянемо відносно-хронологічні позиції пам'ятки. На основі типолого-статистичного аналізу керамічного комплексу Сосни правомірно віднести до етапу Трипілья ВІІ, за номенклатурою Т.С. Пассек¹⁴. На користь такого датування свідчать округлі приземкуваті форми посудин з м'якими профілями, чорнофарбове орнаментальне оздоблення, найчастіше S-подібною петлею, «лищовими схемами», «кометами», метопами та волютними композиціями. Відповідає етапу ВІІ і пластика.

Найближчою аналогією до поселення Сосни у Середньому Побужжі є поселення Ворошилівка¹⁵. Вражає абсолютна ідентичність посуду цих двох пам'яток, розташованих на відстані близько 35 км. До цього ж часу в регіоні належить поселення поблизу с. Селище Тиврівського р-ну Вінницької обл.¹⁶. Однотипні поселення Сосни, Ворошилівка та Селище визначають другу фазу розвитку етапу ВІІ у середньобузькій локальній групі. До кінця ще не встановлено коло трипільських поселень першої фази етапу ВІІ, що безпосередньо передують поселенню Сосни та іншим ворошилівського типу. Можливо, вони сформувалися на основі пам'яток типу Терешівці (верхів'я Південного Бугу)¹⁷, які, вірогідно, генетично споріднені з поселеннями раковецької локально-хронологічної групи¹⁸, де, як і в Побужжі, домінують орнаментальні стилі d та e на столовій кераміці, однак там ще присутній поліхромний та заглиблений орнамент, чого не відмічено ні в Терешівцях, ні в Соснах.

Західний напрямок зв'язків мешканців Сосен зумовлений не тільки генетично, а й, певно, господарським фактором, зокрема імпортуванням високоякісного волинського кременю. З основним потоком крем'яної сировини на Південний Буг переміщувалися новачі у техніці обробки кременю довгою струменистою ретушшо. Наслідкування помітні у технології керамічного виробництва, прийомах оздоблення посуду. Разом з тим в історії населення Сосен помітну роль відіграв місцевий східний елемент. У той час у регіоні існували пам'ятки Тростянич¹⁹, Вербівка²⁰ та ін., де в орнаменталістичного посуду був стабільно присутній заглиблений декор. Ще з більш ранніх часів (Біликівці, Цвіжин) у Соснах збережено традицію додавати велику кількість жорстви у тісто розписної кераміки, чого не практикували майстри-гончарі західного ареалу трипільської культури. Отже, в Соснах спостерігається певне поєднання місцевих елементів з домінуючими західними генетичними коренями.

Розвиток середнього Трипілья у Побужжі слідом за поселенням Сосни продовжують пам'ятки типу Немирова²¹ (третья фаза етапу ВІІ середньобузької локальної групи) та курилівського типу²².

Особливості пам'ятки Сосни спостерігаються й у домобудівництві. Як уже зазначалося, поселення забудовувалося заглибленими житлами. Деякі фахівці заглиблений вид трипільських споруд (землянки, напівземлянки) розглядають як тимчасове житло, де проживали перші переселенці, готуючи житловий та господарський плацдарм^{23, 24}. Із землянками початкові етапи проживання на поселеннях пов'язували Т.Г. Мовша²⁵, В.О. Круц та С.М. Рижов²⁶, інші дослідники. Оскільки в Соснах відомі лише землянки, можливо, усе це поселення було тимчасовим у трипільських першопроходців. Дійсно, в Соснах спостерігається досить тонкий (до 5 см) культурний шар, який утворився за короткий час мешкання. Безперспективним у розвитку поселення був і ландшафт довкола — площа у 3—4 га дозволяла збудувати тут не більше 13—15 невеликих наземних жител²⁷. Узгоджується з поглядом щодо тимчасовості поселення факт слабкого розвитку свинарства.

Прикладів тимчасових поселень історіографія розвинутого Трипілья знає небагато. На Південному Бузі обстежувався схожий пункт короточасного перебування невеликого колективу трипільської людності. На поселенні біля с. Кінецьпіль (Первомайський р-н Миколаївської обл.) теж відсутні наземні глинобитні житла і слабкий культурний шар. В.М. Фоменко пояснює це епізодичним проникненням трипільців на незвичну територію степового південного Побужжя²⁸. На наш погляд, відмінність між Кінецьполем та Соснами полягає у тому, що поселення Сосни було тимчасовим пунктом проживання у період не знайомства, а освоєння регіону новоприбулими племенами та пошуків зручнішого місця для більш тривалого мешкання.

¹ *Гонак В.Д., Лобай Б.І.* Нові археологічні пам'ятки басейну р. Згар Вінницької області // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 130—131.

² *Заєц І.І., Лобай Б.І.* Работы Буго-Днестровской трипольской экспедиции // АО за 1981 г. — М., 1982. — С. 260.

³ *Гусев С.О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — С. 189; *Скакун Н.Н., Старкова Е.Г., Риндюк Н.В.* Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Тези доп. — Заліщики, 1998. — С. 36.

⁴ *Висловлюю* щирю подяку В.Ф. Петруню за проведені аналізи та за допомогу у петрографічному вивченні матеріалу із поселення Сосни.

⁵ *Висловлюю* щирю вдячність Н.М. Скакун за трасологічні визначення.

⁶ *Дослідження* проведені в палеоботанічній лабораторії Інституту археології НАН України Г.О. Пашкевич. Матеріали поселення Сосни частково опубліковано в праці: *Янушевич З.В., Кременецький К.В., Пашкевич Г.О.* Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 143—152.

⁷ Аналіз проведено в Інституті археології НАН України О.П. Журавльовим.

⁸ *Гусев С.О., Заєць І.І.* Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 56.

⁹ *Рижов С.М.* Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 104. — Рис. 2.

¹⁰ *Круц В.О., Рижов С.М.* Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — Вип. 51. — С. 48. — Рис. 2, 1а.

¹¹ *Schmidt H.* Cucuteni in der oberen Moldau. — Berlin; Leipzig, 1932.

¹² *Погожева А.П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983. — 145 с.

¹³ *Балабина В.И.* Зооморфная пластика культуры Триполья: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1990. — С. 8.

¹⁴ *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — 248 с.

¹⁵ *Гусев С.О., Заєць І.І.* Трипільське поселення Ворошилівка... — С. 53—77.

¹⁶ *Матеріали* зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України (розвідки М.І. Артамонова 1946 р.) та Вінницького обласного краєзнавчого музею (розвідки В.П. Прилипка).

¹⁷ *Трипільське поселення Тершівці на Хмельниччині* // Культура Поділля: Історія та сучасність: Тези доп. — Хмельницький, 1993. — С. 163—165.

¹⁸ *Рижов С.М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 91—92.

¹⁹ *Цвек О.В.* Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростяничка на Вінниччині // ІХ Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. — Вінниця, 1990. — С. 8—9.

²⁰ *Хавлюк П.И.* Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208.

²¹ *Гусев С.О.* Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 73—81.

²² *Гусев С.О.* Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі / IV Міжнародна археол. конф. студентів і молодих вчених: Тези доп. — К., 1996. — С. 83—85.

²³ *Шмаглій М.М.* Городсько-Волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — 20. — С. 20.

²⁴ *Цыбесков В.П.* Некоторые наблюдения и выводы в связи с углубленными и наземными жилищами трипольской культуры // 150 лет ОАМ АН УССР: Тез. докл. — Киев, 1975. — С. 44—46.

²⁵ *Мовша Т.Г.* Нове трипільське поселення біля Дністра // Нове в музеях України. — К., 1965. — № 2. — С. 39.

²⁶ *Круц В.О., Рижов С.М.* Розкопки трипільського поселення біля с. Тальянки // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 54.

Одержано 03.12.97

СРЕДНЕТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ
СОСНЫ НА р. ЗГАР

Среднетрипольское поселение у с. Сосны Литинского р-на Винницкой обл. занимало небольшой по площади (3—4 га) поврежденный карьером мысообразный останец левого берега р. Згар. В культурном слое незначительной толщины (до 5 см) обнаружены и раскопаны два углубленных жилища земляночного типа, собрано значительное количество кремневых орудий труда, разнообразную столовую и кухонную керамику, зооморфную и антропоморфную пластику. Типологическое, морфологическое и трансологическое изучение культурных остатков, а также использование палеоботанических и палеозоологических данных позволило отнести поселение Сосны к ворошиловскому типу трипольских памятников этапа VII Среднего Побужья и рассматривать его как временное поселение на период освоения западнотрипольскими племенами данного региона.

S.O. Gusev

THE MID TRYPILLIAN SETTLEMENT
OF SOSNY ON THE RIVER ZGAR

The mid Trypillian settlement near the village of Sosny of the Litynsky district of the Vinnytsya region occupied a small-area (3—4 hectares) cape-like outlier, which is damaged by the open pit, on the left bank of the river of Zgar. In the cultural layer of a small thickness (up to 5 cm), two deepened dwellings were found and excavated. The significant amount of flinty and stone tools, various table and kitchen ceramics, and a zoomorphic and anthropomorphic plastic things were gathered. The typological, morphological, and tracing investigation of the cultural remains as well as the use of palaeobotanic and palaeozoological data allows us to refer the settlement of Sosny to the Voroshylivka type of Trypillian monuments of the stage VII on the Middle Bug region and to consider it as a temporary settlement in the period of mastering of this region by west-Trypilian tribes.

К.І. Красильников

АНТРОПОМОРФНІ СТЕЛИ ДОБИ
СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ ІЗ ПОДОНЦІВ'Я

Стаття присвячена новій серії антропоморфних стел III—II тис. до н. е., знайдених у Подонців'ї в катакомбних похованнях, насипах курганів і випадкових ситуаціях.

У 1970—1980-х роках роботами новобудовних експедицій було відкрито велику кількість кам'яних стел епохи енеоліту — ранньої бронзи.

Нині відомо 325 антропоморфних стел з Дунайсько-Донського межигір'я. Особливо багато їх відкрито в Північному Причорномор'ї та в Криму, але найбільша концентрація відзначається в Бузько-Ігулецькому межиріччі¹. Далі на схід кількість їх значно зменшується, що не можна пояснити лише меншою дослідженістю цих регіонів.

Антропоморфні стели стали предметом уваги багатьох дослідників як найдавніші зображення монументального мистецтва, як важливе джерело для вивчення ідеології первісного суспільства.

Збільшення джерелознавчої бази дало змогу дослідникам підійти до з'ясування таких важливих питань, як походження антропоморфних стел, їх класифікація, хронологія тощо (О.О. Формозов², Т.Д. Златковська³, А.О. Щепинський⁴, Д.Я. Телєгін⁵, Н.Д. Довженко⁶, О.М. Лесков та ін.).